

**ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΚΑΙ ΟΡΑΜΑ ΕΙΡΗΝΙΚΗΣ ΣΥΝΥΠΑΡΞΕΩΣ
ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΛΒΑΝΙΑ**

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΙΡΑΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΑΛΒΑΝΙΑΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ

Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Βρεσθένης Κύριε Δημήτριε, εκπρόσωπε τῆς Αὐτοῦ Θειοπάτρης Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κυρίου Βαρθολομαίου, Σεβασμιώτατε Μητροπολίτα Μεγάρων καὶ Σαλαμῖνος Κύριε Βαρθολομαῖε, εκπρόσωπε τῆς Αὐτοῦ Μακαριότητος τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος Κυρίου Σεραφεῖμ, Σεβασμιώτατοι, Κύριοι Ὑπουργοί, Κύριε Πρεσβευτὰ τῆς Ἀλβανίας, Κύριε πρώην Πρωθυπουργέ, Κύριοι Ἀρχηγοὶ τῶν πολιτικῶν Κομμάτων, Κύριοι Βουλευταί, Κύριε Πρόεδρε τῆς Ἀκαδημίας, Κύριοι Ἀκαδημαϊκοί, Κυρίες καὶ Κύριοι,

Εὐγνωμοσύνη καὶ εὐχαριστία θὰ ἤθελα πρὶν ἀπὸ ὅλα νὰ ἐκφράσω, καθὼς βρίσκομαι ἀπὸψε σ' αὐτὸ τὸ βῆμα. Εὐγνωμοσύνη ἐκ βαθέων στὸν Τριαδικὸ Θεὸ γιὰ τὶς ἐκπλήξεις ποὺ ἔχει ἐπιφυλάξει στὴν πορεία τῆς ζωῆς μου — «παρὰ Κυρίου τὰ διαβήματα ἀνθρώπου κατευθύνεται». Εὐχαριστία δλόφυχη πρὸς ὅλα τὰ σεβαστὰ μέλη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν γιὰ τὴν ἐκτίμησή τους πρὸς τὸ ἐπιστημονικὸ καὶ ἐκκλησιαστικο-κοινωνικὸ ἔργο μου. Ἰδιαιτέρα εὐχαριστῶ τὸν σεβαστὸ πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας Καθηγητὴ κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο, καθὼς καὶ τὸν διακεκριμένο Καθηγητὴ κ. Μᾶρκο Σιώτη, γιὰ τὴν πρόφρονα παρουσίαση τῆς μέχρι τοῦδε προσφορᾶς μου στὴ Θεολογία καὶ τὴν Ἐκκλησία. Αἰσθάνομαι ἐπίσης τὸ χρέος νὰ μνημονεύσω ἐν εὐχαριστία βαθεῖα τὸν προσφάτως ἐκδημήσαντα Ἀκαδημαϊκὸ Ἰωάννη Γεωργάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε ἀρχικὰ τὴν πρωτοβουλία νὰ μὲ προτείνει ὡς μέλος τῆς Ἀκαδημίας. Τέλος, θερμῶς εὐχαριστῶ ὅλους τοὺς διακεκριμένους λειτουργοὺς τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πολιτικῆς, τῆς δικαιοσύνης, τῆς πνευματικῆς, κοινωνικῆς καὶ πολιτιστικῆς ζωῆς τοῦ τόπου, γιὰ τὴν τιμὴ καὶ τὴν ἀγάπη σας νὰ παρενρευθεῖτε στὴν ἐπίσημη ὑποδοχὴ τοῦ ὀμιλοῦντος ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Τὸ θέμα τῆς ἀποφινῆς ὀμιλίας — Παράδοση καὶ Ὅραμα εἰρηνικῆς συνυπαρξεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὴν Ἀλβανία — ὑπαγόρευσε ἡ θρησκευτολογικὴ ἐπιστημονικὴ μου εἰδικότητα καὶ ἡ σημερινὴ ἐκκλησιαστικὴ μου εὐθύνη.

Ἡ εἰρηνικὴ συμβίωση τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων μπορεῖ γενικὰ νὰ προέλθει ἀπὸ δύο ἀντίθετες ἀφετηρίες. Εἴτε ἀπὸ τὴν ἀδιαφορία γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ἐμπειρία, εἴτε ἀπὸ τὴ συνειδητὴ βίωση τῆς βαθύτερης οὐσίας τῆς θρησκείας, ὅπως προβάλλει στὴ ζωὴ πολλῶν ἐξαιρετικῶν προσωπικοτήτων ὅλων τῶν θρησκειῶν. Ἀντιστρόφως,

ἡ θρησκευτικὴ μισαλλοδοξία καὶ ἡ ἐχθρότητα ἀνάμεσα σὲ συνυπάρχουσες θρησκευτικὲς κοινότητες εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθοῦν εἴτε ἀπὸ σπέρματα θρησκευτικοῦ τύπου, ἔναν ἀκραῖο φανατισμὸ, εἴτε ἀπὸ μὴ θρησκευτικὲς ρίζες, π.χ. παράγοντες πολιτικούς, ἐθνικιστικούς ἢ αἰτίες ψυχολογικές, ἰδιοτελεῖς, πὸν ζητοῦν νὰ χρησιμοποιοῦσιν τὴ θρησκεία γιὰ ἄλλες ἐπιδιώξεις. Ὅλες αὐτὲς οἱ ρίζες ὑπῆρξαν ἰσχυρὲς στὸ παρελθὸν καὶ παραμένουν εὐρωστες στὴν Ἀλβανία σήμερα.

Βάση κοινῆς ἀποδοχῆς γιὰ τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν μὴ θρησκευτικῶν κύκλων στὴ σύγχρονη Ἀλβανία νομίζω ὅτι πρέπει νὰ ἀποτελέσει ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ γενικότερα ὁ ἔμπρακτος σεβασμὸς τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Καὶ αὐτὴ τὴ θέση θὰ προσπαθῆσω νὰ διενκρινίσω ἀπόψε. Στὸ πρῶτο μέρος τῆς ὁμιλίας θὰ ἐπισημάνω πέντε χαρακτηριστικὲς ἱστορικὲς φάσεις μὲ τὴν πεποίθησι ὅτι ἡ ἱστορία δὲν συσχετίζεται μόνον μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ συνιστᾷ καὶ τὸ ὑποσυνείδητο τοῦ παρόντος· στὴ συνέχεια θὰ ἀναφερθῶ στὴ σύγχρονη δυναμικὴ. Στὸ δεῦτερο μέρος θὰ προσπαθῆσω νὰ προσδιορίσω τὴν ἐπιβεβλημένη, κατὰ τὴν ἄποψή μου, γραμμὴ πορείας.

Τὸ θέμα ἔχει, νομίζω, σημασία καὶ γιὰ τὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Βαλκανικῆς, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴ σύγχρονη διεθνή θρησκευτικὴ πραγματικότητα, δεδομένου ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς καὶ τὸ Ἰσλὰμ εἶναι οἱ δύο μεγαλύτερες θρησκείες τοῦ κόσμου, οἱ ὀπαδοὶ τῶν ὁποίων ὑπερβαίνουν τὸ ἥμισυ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς γῆς καὶ ἐπηρεάζουν πολύτροπα καὶ καθοριστικὰ τὴν παγκόσμια κοινωνία.

Α'

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΕΣ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΦΑΣΕΙΣ - ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ

Ἀλβανοὶ ἱστορικοὶ καὶ πολιτικοὶ ὑπογραμμίζουν μὲ ἱκανοποίηση ὅτι «ἡ Ἀλβανία, παρ' ὅλο πὸν ἦταν χωρισμένη σὲ τρεῖς θρησκείες ἐχθρικές ἢ μιὰ γιὰ τὴν ἄλλη, δὲν γνώρισε θρησκευτικούς πολέμους στὴν ἱστορικὴ της πορεία»¹. Μήπως ὁμως ἡ διατύπωση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἀπλούστευση μιᾶς πολυσύνθετης πραγματικότητος;

1. *Histoire de l'Albanie des origines à nos jours*. Sous la direction de St. Pollo et A. Puto, éd. Horvath, Roanne, France 1974; Chapitre: Sur la voie du Socialisme, par St. Pollo, σελ. 331. Βλ. ἐπίσης δηλώσεις Ὑπουργοῦ Ἐξωτερικῶν Ἀλβανίας A. Sereqi: «Στὴν ἱστορία τῆς Ἀλβανίας δὲν ὑπῆρξε ποτὲ πόλεμος θρησκευτῶν, οὔτε καὶ ὑπάρχει κίνδυνος θρησκευτικῆς πολώσεως διότι ἡ ἀλβανικὴ παράδοσι στηρίζει τὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη» — ἐφημ. Καθολικὴ, 2.3.1993.

1. Τὸ ἐνδεχόμενον θρησκευτικῶν πολέμων προϋποθέτει τὴν ὑπαρξὴ διαφόρων θρησκευτικῶν κοινοτήτων, τὴ σχετικῶς ἀνάλογη δύναμή τους καὶ τὴ δυνατὸτητα συγκρούσεων. Στὸ γῶρον ποῦ μᾶς ἀπασχολεῖ, τέτοιες συνθήκες δὲν ὑπῆρχαν στὴ διάρκεια τῆς πρώτης χιλιετίας μετὰ Χριστόν. Μέχρι τὴν ἐποχὴ τοῦ Μεγάλου Σχίσματος τῆς Χριστιανοσύνης ἢ θρησκευτικῆ ἐνότητά των Ἀλβανῶν ἦταν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἦττον δεδομένη. Ἔως τὶς ἀρχὲς τοῦ δου αἰῶνος, τὸ Ἀνατολικὸ Ἰλλυρικὸ — ὅπου ἀνῆκε ἡ περιοχὴ ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει —, ὑπαγόταν ἐκκλησιαστικῶς στὴ Ρώμη καὶ στὴ συνέχεια, τὸ 732-733, ἐντάχθηκε στὴ δικαιοδοσίᾳ τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως².

Μετὰ τὸν 13ο αἰ. διαμορφώθηκαν δύο μεγάλες θρησκευτικὲς ζῶνες, στὶς ὁποῖες δέσποσαν ἀντίστοιχα ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία στὸ Νότο καὶ ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία στὸ Βορρᾶ³. Στὴν πρώτη, λοιπόν, αὐτὴ περίοδος, ποῦ ἐκτείνεται ἀπὸ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους μέχρι τὰ τέλη τοῦ 15ου αἰῶνος, οἱ Ἀλβανοὶ δὲν εἶχαν ἐσωτερικὲς συγκρούσεις ἢ ἀντιπαράθεσεις, ἔστω καὶ ἂν οἱ ἐπιδράσεις ἦταν ἔντονες καὶ ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ ἀπὸ τὴ Δύση.

Στὴ δευτέρῃ περιόδῳ, τὴν ἐποχὴ τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας, παρατηρήθηκε συνεχῆς αἰμορραγία τῶν χριστιανικῶν κοινοτήτων πρὸς ὄφελος τῆς μουσουλμανικῆς. Οἱ ἐξισλαμισμοὶ κορυφώθηκαν στὸν 16ο καὶ 17ον αἰῶνα. Ἔτσι διαμορφώθηκαν τετρακτὰ, παράλληλα μὲ τὶς δύο χριστιανικὲς Ἐκκλησίες, καὶ οἱ ἰσλαμικὲς κοινότητες τῶν σουννιτῶν καὶ τῶν μπεκτασίδων, καθὼς καὶ μερικῶν ἀκόμη αἰρετικῶν σηιτικῶν ομάδων. Μεταστροφή μουσουλμάνων στὸ χριστιανισμὸ δὲν ἦταν δυνατὴ, ἐφόσον ἡ ἰσλαμικὴ νομοθεσία ἀπαγόρευε αὐστηρῶς στοὺς μουσουλμάνους, ἐπὶ ποινῇ θανάτου, τὴν ἀλλαγὴ θρησκείας. Καὶ βεβαίως δὲν ὑπῆρχαν περιθώρια θρησκευτικῶν πολέμων ἢ συγκρούσεων μέσα στὴν ἰσλαμικὴ αὐτοκρατορία.

Μεταξὺ τῶν Ἀλβανῶν παρατηρήθηκε ἐντονότερη ροὴ πρὸς τὸ Ἰσλάμ, ἀπὸ ὅ,τι σὲ ἄλλες ἐθνοτήτες τῶν Βαλκανίων⁴. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς γενικοὺς λόγους ποῦ ἔχουν προσδιορισθεῖ γιὰ τοὺς ἐξισλαμισμοὺς χριστιανῶν διαφόρων ἐθνοτήτων⁵, μιὰ ἐπιπρό-

2. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σελ. 235, 258 (ὑποσημ.).

3. *Histoire de l'Albanie*, ἐνθ. ἀν., σελ. 70.

4. Ὁ Teki Seleniza, στὸ βιβλίον του «Ἡ Ἀλβανία τοῦ 1927» γράφει: «Οἱ Τοῦρκοι βρῆκαν στοὺς Ἀλβανοὺς τοὺς συντρόφους καὶ οἱ Ἀλβανοὶ βρῆκαν στοὺς Τοῦρκους ἕναν Ἀφέντη, ὁ ὁποῖος τοὺς ἀνοιξε ἐλεύθερο πεδίο γιὰ νὰ πραγματοποιήσουν ὅσα ἐπιθυμοῦσε ἡ καρδιά τους. Ἡ Τουρκία τοὺς ἔδωκε ὅ,τιδήποτε ἤθελεν: περιουσίες, τιμὲς, ἄρματα» — T. Seleniza, *Shqipëria më 1927*, Tiranë 1928.

5. Ὡς βασικοὶ λόγοι τῶν εὐρείας κλίμακος ἐξισλαμισμῶν ἔχουν ἐπισημανθεῖ: τὸ ἐνδιαφέρον ὀρισμένων πλουσιῶν νὰ διατηρήσουν τὴν εὐμάρειά τους, τὸ παιδομάζωμα, οἱ ἐθνικοὶ καὶ πολιτικοὶ

σθετη και πολὺ σημαντικὴ αἰτία, πὸν ἕως σήμερα δὲν ἔχει δεόντως ἐπισημανθεῖ, ὑπῆρξε, νομίζω, τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἄλβανοὶ στεροήθηκαν ἓνα ἰσχυρότατο ἔρεισμα πὸν διέθεταν ἄλλοι γειτονικοὶ λαοί: Μιὰ χριστιανικὴ φιλολογία στὴ μητρικὴ γλῶσσα. Ἡ ἀπουσία ἀνεπτυγμένου γλωσσικοῦ ὄργανου μείωσε τὴ θρησκευτικὴ ἀντίσταση τῶν Ἄλβανῶν, οἱ ὅποιοι ἦταν ὑποχρεωμένοι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ δική τους γλῶσσα πὸν παρέμενε ἄγραφη, νὰ χρησιμοποιοῦν και μιὰ δεύτερη ἢ και τρίτη, οἱ μουσουλμάνοι τὴν ἀραβικὴ και τὴν τουρκικὴ, ἐνῶ οἱ ὀρθόδοξοι τὴν ἑλληνικὴ και οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ τὴ λατινικὴ και τὴν ἰταλικὴ. Ἄν εἶχε ἐγκαίρως διαμορφωθεῖ μιὰ γραπτὴ ἐθνικὴ ἄλβανικὴ γλῶσσα και εἶχε μεταφρασθεῖ σ' αὐτὴν μέρος ἔστω ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν χριστιανικῶν κειμένων, ὅπως συνέβη μὲ ἄλλους βαλκανικοὺς λαοὺς, πράγμα πὸν θὰ βοηθοῦσε στὴν ἀνάπτυξη σταθερῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως, ἢ θρησκευτικὴ ἐξέλιξη θὰ ἦταν ἴσως διαφορετικὴ.

Ὅταν, ἀργότερα, ἀρχισαν τὰ ἀπελευθερωτικὰ κινήματα μέσα στὴν Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἀρκετὲς φορὲς οἱ ὀρθόδοξοι Ἄλβανοὶ συμμάχησαν μὲ ἄλλους ὀρθόδοξους τῆς Βαλκανικῆς, ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι Ἄλβανοὶ σὲ πολλὰς περιπτώσεις πολέμησαν στὸ πλευρὸ τῶν κυβερνῶντων Ὀθωμανῶν. Ἀναφέρονται 27 Ἄλβανοὶ πὸν ἀναδείχθηκαν βεζιρῆδες τῆς Ὑψηλῆς Πύλης και 100 διοικητὲς ταγμάτων γενιτσάρων⁶. Ἄλλ' ἐπίσης ἔχουμε περιπτώσεις, ὅπως στὴ Σκόδρα τοῦ 18ου αἰῶνος, ὅπου μουσουλμάνοι Ἄλβανοὶ συμμάχησαν τόσο μὲ τοὺς ὀρθόδοξους, ὅσο και μὲ τοὺς ρωμαιοκαθολικοὺς ἐναντίον τῶν Ὀθωμανῶν⁷. Γενικὰ, παρὰ τὶς θρησκευτικὰς, φυλετικὰς και ἐθνικὰς διακρίσεις, κατὰ τὴν περίοδο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας διαμορφώθηκε στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Βαλκανικῆς ἓνας κοινὸς πολιτισμὸς, στὴ δημιουργία τοῦ ὁποίου συνέβαλαν ὅλοι οἱ λαοί, προσφέροντας τὴν ἰδιοφυΐα και τὴν ἰδιαιτερότητά τους.

ἀνταγωνισμοί, ἢ προσηλυτιστικὴ δράση ἐνθουσιωδῶν μουσουλμάνων, κυρίως δὲ ἡ ἐπιθυμία τῶν καταπιεζομένων χριστιανῶν νὰ ἀπαλλαγῶν ἀπὸ τὴν ιδιότητα τοῦ «ραγιά» — πὸν συνεπήγγοτο βαριεὲς φορολογίαις και ταπεινώσεις— γιὰ νὰ ἐνταχθοῦν στὴν προνομιούχο τάξη.

6. *T ë d r e j t a t e S h q i r n i s ë e t h n i k e*, 1ος τόμος, *Tagret e Shqirnisë për pamvarsi politike*, («Leka»), *Shkodër, Zoja e Paperlyeme*, 1944, σελ. 286, ὅπου πίνακας ὀνομάτων Ἄλβανῶν μεγάλων βεζιρῆδων. *Egrem Bej Vlora, Fl ë t e s h ë n i m e s h d i t a r i n g a B e r a t i d h e T o m o r r i*, *Tiranë* (ἀνευ χρονολ.): «Ἡ Ἄλβανία ἔχει δώσει στὴν Τουρκία πολλοὺς βεζιρῆδες και τελευταίως τὸν Φερίτ Πασᾶ, πρῶτο ἀνάμεσα στοὺς μεγαλύτερους βεζιρῆδες τῆς Τουρκίας, και 100 διοικητὲς τῶν ταγμάτων τῶν γενιτσάρων».

7. Γιὰ τὴν τελευταία φάση τῆς Τουρκοκρατίας βλ. *P. Bartl, Die albanische Muslime. Zur Zeit der nationalen Unabhängigkeitsbewegung (1878-1912)*, Wiesbaden, *Otto Harrassowitz*, 1968.

Σ' αὐτὴ τὴν πολιτιστικὴ ζύμωση πῆραν μέρος καὶ οἱ Ἄλβανοί, ἀνεξαρτήτως θρησκευείας.

Ἡ ἐπόμενη τρίτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ ἀλβανικοῦ κράτους ἕως τὴν προσάρτησίν του στὴν Ἰταλία (1912-1939). Σ' αὐτὴ τὴ φάση ἡ συνύπαρξις θρησκευτικῶν κοινοτήτων στηρίζεται σὲ μιὰ κοινὴ προσπάθεια τῶν Ἄλβανῶν νὰ τονίσουν τὴν ἐθνικὴ τους ταυτότητα⁸. Ἀναπτύσσεται ἀλβανικὴ φιλολογία καὶ ὑπογραμμίζεται ἰδιαίτερα ἡ φυλετικὴ ἐθνικὴ καταγωγή ὡς βασικὸ συστατικὸ ἐνότητος τῆς Ἀλβανίας. Ἐτσι ἀναγκαστικὰ ὑποβαθμίζεται ἡ θρησκευτικὴ συνείδησις, ἡ ὁποία στὶς ἄλλες βαλκανικὰς χώρας εἶχε προβληθεῖ συγχρόνως μὲ τὴν ἐθνικὴν. Σύνθημα γίνεται ὁ στίχος τοῦ ποιητῆ Πάσκο Βάσα (1878): «*Feja e Shqiptarit është Shqiptaria*» (Ἡ θρησκεία τοῦ Ἀλβανοῦ εἶναι ἡ ἀλβανικότητα). Δεδομένου ὅτι ἡ ἐνότητα τοῦ ἔθνους δὲν μποροῦσε νὰ στηριχθεῖ σὲ κοινὴ θρησκευτικὴ παράδοσις, ἔμενε μόνον ἡ κοινὴ καταγωγή, ποὺ ἀνυψώθηκε στὴ σφαίρα τοῦ Ἱεροῦ, ἐξουδετερώνοντας ἔτσι τριβὲς θρησκευτικῆς φύσεως καὶ ἐνισχύοντας τὴν εἰρηνικὴν συμβίωσιν.

Στὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα διαμορφώνεται καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας γιὰ νὰ περιλάβει στοὺς κόλπους της ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους, ἀνεξαρτήτως καταγωγῆς ἢ γλώσσας (Ἀλβανούς, Ἕλληνας, Βλαχόφωνους καὶ Σλάβους). Μέσα στὸ γενικότερο κλίμα ἀναταραχῆς καὶ ἐθνικισμοῦ στὰ Βαλκάνια, καταβλήθηκαν ποικίλες προσπάθειες γιὰ νὰ δημιουργηθοῦν δξύτητες καὶ ἀντιπαραθέσεις μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων κοινοτήτων διαφόρου φυλετικῆς καταγωγῆς, ἀλλὰ τελικὰ ἡ πρὸς τῆς οἰκουμενικότητος τῆς Ὁρθοδοξίας δέσποσε. Τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖο ἀναγνωρίζοντας τὸ Αὐτοκέφαλο τῆς τοπικῆς αὐτῆς Ἐκκλησίας (1937) τόνισε ὅτι «πᾶσαι αἱ ἐν Ἀλβανίᾳ κοινότητες, ἀνεξαρτήτως ἐθνότητος,

8. Στὴν ἀρχὴ ἀκούγονται φωνὲς σὰν τοῦ Ἰσμαήλ Κεμάλ, ὁ ὁποῖος τὸ 1912 γράφει: «Στὸ ἀλβανικὸ κίνημα δὲν ὑπάρχει διχασμὸς. Οἱ Ἀλβανοὶ αἰσθάνονται μουσουλμάνοι καὶ μοναδική τους ἐπιθυμία εἶναι νὰ συμβάλουν στὴν ἀναζωογόνησις καὶ πρόοδο τῆς Τουρκίας». *Ismail Qemali*, στὴν ἐφημερίδα τῆς Βιέννης *Neue Freie Presse*, 27.8.1912. Ἐπίσης ὁ Χασάν Μπάρσι Μπέη (*Hasan Basri Bej*), βουλευτὴς τῆς Ντίμπρα, δήλωσε στὴν ἐφημερίδα *Tri Buna* τῆς Ρώμης, 8.10.1912, ὅτι «Οἱ Ἀλβανοὶ δὲν θὰ ξεχάσουν πὼς εἶναι μουσουλμάνοι καὶ θὰ ὑπερασπισθοῦν τὴν τουρκικὴν αὐτοκρατορίαν». Ἀλλὰ ἀργότερα, ὁ Ἰσμαήλ Κεμάλ ἐπισκέφθηκε (20.5.1913) τὴ Βιβλικὴ Ἐταιρεία στὸ Λονδίνο καὶ τοὺς εὐχαρίστησε γιὰ τὴν ἐκδοσὴ τῆς Καινῆς Διαθήκης (σὲ ἀλβανικὴ μετάφρασις τοῦ ὀρθοδόξου Κ. Χριστοφορίδη) καὶ πρότεινε ὀρισμένους βελτιώσεις. *Ismail Qemali*, *Permbledhjet e komentesh 1888-1919*, ἐπιμέλεια *Teuta Hoxha, Drejtoria e Përgjithshme e Arkivave të Shtetit, Tiranë* (ἄνευ χρονολ.).

μέλλουσιν ἀπολαύειν τῶν αὐτῶν ὄρων ἐκκλησιαστικῆς ἀναπτύξεως καὶ τῶν αὐτῶν δικαιωμάτων, ἅπερ ἡ Ἐκκλησία ἐφρόντισεν ἐπισήμως κατοχυρῶσαι»⁹.

Στὴν περίοδο αὐτὴ διακρίνονται καθαρὰ οἱ βασικὲς θρησκευτικὲς κοινότητες τῆς Ἀλβανίας. Σύμφωνα μὲ τὴν τελευταία ἐπίσημη στατιστικὴ τοῦ 1927, οἱ μουσουλμάνοι —σουννίτες καὶ μπεκτασίδες— ἀποτελοῦν τὸ 67,5% τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ ὀρθόδοξοι τὸ 22,3% καὶ οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ τὸ 10%¹⁰. Οἱ σχέσεις τῶν ὁπαδῶν τῶν διαφορῶν κοινοτήτων ἐξελίσσονται μᾶλλον ὀμαλά, χωρὶς ὅμως νὰ λείπουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια οἱ κατὰ καιροὺς ὑποφώσκουσες ἀντιθέσεις.

Ἡ τέταρτη κατὰ σειρὰ φάση (1939-1944) περιλαμβάνει πρῶτα τὴν ἰταλικὴν προσάρτηση καὶ στη συνέχεια τὴ γερμανικὴ κατοχὴ. Σ' αὐτὴ τὴ φάση τῆς ὑποτελείας, οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες συνεχίζουν νὰ συνυπάρχουν, εἶναι ὅμως ἐκδηλῆ ἡ προτίμηση τῆς ἐξουσίας στὴ ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία. Παράλληλα ἀσκεῖται ἔμμεση, ὅσο καὶ ἄμεση πίεση στὴν Ὀρθόδοξο Αὐτοκέφαλο Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας, γιὰ νὰ ὑποχρεωθεῖ νὰ προσεγγίσει τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ προσχωρώντας στὴν Οὐνία, ὅπως συνέβη μὲ τοὺς Ἀρμπερέσε πὸν μετανάστευσαν στὴν Ἰταλία σὲ προηγούμενους αἰῶνες. Τὸ σχέδιο αὐτὸ ματαιώθηκε τελικὰ μὲ τὴν κάμψη τοῦ Ἀξονος¹¹.

9. Ἡ διαβεβαίωση αὐτὴ καταχωρεῖται στὴν τελευταία παράγραφο τοῦ ἐπισήμου Γράμματος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βενιαμίν Α', μὲ τὸ ὁποῖο ἀναγγέλλεται στὶς Ἐκκλησίες Σερβίας καὶ Ρουμανίας ἡ παροχὴ τοῦ Αὐτοκέφαλου στὴν Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας. Τὸ ἐν λόγῳ Γράμμα στὴ συνέχεια διευκρινίζει: «εἰδικῶς δὲ περὶ τοῦ ζητήματος τῆς χρήσεως τῶν ἐθνικῶν γλωσσῶν ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς ὅτι καὶ ἐνώπιον τῆς καθ' ἡμᾶς Ἐκκλησίας, ἐξ ἀφορμῆς σχετικῆς προτάσεως ἡμῶν, ἡ εἰρημὲνη Κυβέρνησις ἐπανάλαβε τὴν περὶ τηρήσεως τῆς ἐνώπιον τῆς Κοινωνίας τῶν Ἐθνῶν τῇ 20ῃ Ὀκτωβρίου τοῦ 1921 ὑπ' αὐτῆς τεθείσης δηλώσεως, ἣτις ἰδιαίτερος προβλέπει καὶ περὶ τῶν μειονοτήτων καὶ τῶν δικαιωμάτων αὐτῶν, διαβεβαίωσιν αὐτῆς» — Κώδιξ Πατριαρχικοῦ Ἀρχιεπισκοπῆς, ἀρ. 989, σελ. 115-117. Βλ. Ἀποστ. Γλαβίνα, Ἡ Ὀρθόδοξη Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας, Θεσσαλονίκη 1989², σελ. 74-76.

10. T. Selenica, ἐνθ' ἂν. Πρόκειται γιὰ τὴν «τελευταία ἀπὸ τὶς ἄλβανικὲς ἀπογραφάς, πὸν θεωρεῖται ἔγκυρη ἀπὸ τοὺς εἰδικούς καὶ τὶς θρησκευτικὲς κοινότητες. Οἱ μεταγενέστερες ἢ δὲν θεωροῦνται ἐπίσημες ἢ δὲν ἔχουν λάβει ὑπ' ὄψην τὴν ὑποδιαίρεση τοῦ πληθυσμοῦ κατὰ τὸ θρήσκευμά τους». — *Gazeta Shqiptare, Supplemento a La Gazzetta del Mezzogiorno*, Tiranë, 24.4.93, σελ. 14.

11. Ἀναλυτικότερα γιὰ τὶς δύο τελευταῖες περιόδους βλ. Al. Popovic, *L' Islam Balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Osteuropa-institut an der Freien Universität Berlin. *Balkanologische Veröffentlichungen*, Berlin, In Kommission bei Otto Harrassowitz, 1986. R. Morozzo della Rocca, *Nazione e Religione in Albania (1920-1944)*, Bologna, Il Mulino, 1990. Nat. Clayer, *L'Albanie, pays des derviches. Les ordres mysti-*

Ἡ πέμπτη περίοδος ἐκτείνεται ἀπὸ τὴν ἀνοδο τοῦ κομμουνισμοῦ στὴν Ἀλβανία ἕως τὴν κατάρρευσίν του (1944-1990). Στὰ πρῶτα 23 χρόνια ἡ συμβίωση τῶν διαφορῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων συντελεῖται κάτω ἀπὸ τὸν κοινὸ ζυγὸ τοῦ ἀθεϊστικοῦ καθεστῶτος, πὸν διώκει ἀνελέητα τὶς θρησκείες, ὑποστηρίζοντας ὅτι ἔτσι ἐξασφαλίζει καὶ τὴν ἐθνικὴ συνοχή. Συχνά, μουσουλμάνοι, ὀρθόδοξοι καὶ ρωμαιοκαθολικοὶ βρίσκονται συγκρατούμενοι στὰ στρατόπεδα συγκεντρώσεως καὶ καταφεύγουν σὲ κοινὴ προσευχή¹². Στὰ ἐπόμενα χρόνια (1967-1990) τὸ ἀλβανικὸ κράτος ἀπαγορεύει συνταγματικὰ νὰ ἀκούγεται στὴν ἐπικράτεια φωνὴ πίστεως, ἢ νὰ ἐκδηλώνεται, μὲ ὁποιοδήποτε τρόπο, εὐλάβεια πρὸς τὸν Θεό. Στὸ βῆμα τῆς ὑπέριστα ἀλήθειας, τοῦ Ἱεροῦ, τῆς θρησκείας ἀνυψώνεται ἡ μαρξιστικὴ ἰδεολογία μὲ ἀλβανικὴ ταυτότητα: «Ἡ θρησκεία τοῦ Ἀλβανοῦ εἶναι ἡ ἀλβανικότητα», ἐπανελάμβανε ὁ Χότζα, δίνοντας στὴ φράση νέα σημασιολογικὴ φόρτιση. Τελικὰ, ἡ συνύπαρξη τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὴν Ἀλβανία φθάνει σ' ἓνα τραγικὸ σημεῖο: στὴν ἄκρα σιωπὴ τοῦ τάφου.

Στὸ παρελθόν, λοιπόν, ἡ ἀπουσία ἐμφυλίων πολέμων στὴν Ἀλβανία στηρίχθηκε κατὰ περιόδους στὶς ἐξῆς βάσεις: Στὴν πρώτη περίοδο, στὴν ὑπαρξη μιᾶς μόνο θρησκείας, τοῦ πρὸ τοῦ Σχίσματος Χριστιανισμοῦ. Πρὸς τὸ τέλος αὐτῆς τῆς περιόδου παρατηρήθηκε μιὰ πρώτη διαφοροποίηση, γεωγραφικοῦ κυρίως χαρακτήρος: ὀρθόδοξοι στὸ Νότο, ρωμαιοκαθολικοὶ στὸ Βορρᾶ. Στὴ δευτέρη φάση, τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, τὴ συνύπαρξη ἐξασφαλίζει ἡ μουσουλμανικὴ ἐξουσία. Στὴν τρίτη, τῆς ἀνεξαρτησίας, τὴν στηρίζει ὁ τονισμὸς τῆς ἀλβανικῆς καταγωγῆς καὶ ταυτότητος. Στὴν τέταρτη, τῆς ξένης κατοχῆς, τὴν διατηρεῖ ἡ παραδοσιακὴ ἰσορροπία. Στὴν πέμπτη φάση, τῆς ἀποθεώσεως τῆς ἀθεΐας, τὴ συνύπαρξη σφραγίζει ὁ ἐνταφιασμὸς τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων.

2. Ἀπὸ τὸ 1991, μετὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τῆς δημοκρατίας στὴν Ἀλβανία, ἔχει ἀρχίσει μιὰ νέα, ἕκτη κατὰ σειρά περίοδος συμβιώσεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, πὸν ἐπιβάλλεται νὰ τὴν προσδιορίσουμε λίγο ἐκτενέστερα. Ἡ σημερινὴ θρησκευτικὴ μορφολογία τῆς Ἀλβανίας εἶναι πιὸ σύνθετη ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν. Στατιστικὲς δὲν ὑπάρχουν, καίτοι συχνὰ ἀναφέρονται, κατὰ συνθήκη, τὰ παλαιὰ ποσο-

ques musulmans en Albanie à l'époque post-ottomane (1912-1967), Osteuropa-institut an der Freien Universität Berlin. *Balkanologische Veröffentlichungen*, Berlin, In Kommission bei Otto Harrassowitz, 1990.

12. F. Baxhaku, «Filloi kështu përsekutimi ndaj fesë», *Gazeta Shqiptare — La Gazzetta del Mezzogiorno*, Tiranë 24.4.93, σελ. 15. Πρβλ. Gj. Sinishta, *The Fulfilled Promise. A documentary account of religious persecution in Albania*, Santa Clara, Ca. 1976 (βασικά γιὰ τοὺς Ρωμαιοκαθολικοὺς).

στά¹³. Αὐτοὶ ὅμως οἱ ἀριθμοὶ δηλώνουν σήμερα μᾶλλον πολιτιστικὴ καταγωγή παρὰ θρησκευτικὴ ἔνταξη. Παράλληλα μὲ τὶς παραδοσιακὲς κοινότητες, οἱ ὁποῖες ἀνασυνκροτήθηκαν, δημιουργοῦνται καὶ νέοι πυρήνες ἀπὸ διάφορες ἀκραῖες προτεσταντικὲς ὁμάδες ἐνθουσιαστικῶν τάσεων — πὸν ἔχουν φθάσει τὶς 70—, μὲ ἐνίσχυση ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ καὶ τὶς Σκανδιναβικὲς χῶρες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ νέες θρησκείες, ὅπως οἱ Μπαχάι. Μετὰ τὸ μεγάλο κενὸ πὸν προκάλεσε τὸ προηγούμενο καθεστῶς, ἡ θρησκευτικὴ ἀναζήτηση ἔχει δημιουργήσει μία ιδιότυπη θρησκευτικὴ ἐλεύθερη ἀγορά, στὴν ὁποία ποικίλες ὁμάδες ἐπιχειροῦν ἐπενδύσεις. Ἀλλ' ἀκόμη, σημαντικὸ ποσοστὸ τῶν Ἀλβανῶν παραμένουν πιστοὶ στὴν παλαιὰ μαρξιστικὴ κοσμοθεωρία, δηλώνουν ἀπλῶς ἄθεο ἢ εἶναι ἀπρόθυμοι νὰ ἐνταχθοῦν σὲ κάποια θρησκευτικὴ κοινότητα.

Στὸ θέμα σχέσεων κράτους καὶ θρησκείας, ἡ σύγχρονη πολιτικὴ ἡγεσία τῆς Ἀλβανίας ἔχει ἀνεπιφύλακτα νίοθετήσει τὴν ἐπιλογὴ τοῦ «λαϊκοῦ κράτους», πὸν δὲν διατηρεῖ δεσμὸ μὲ κάποια θρησκεία. Στὶς συγκεκριμένους ὅμως ἐφαρμογὲς τῶν σχέσεων κράτους καὶ θρησκευτικῶν κοινοτήτων πλανᾶται ἀκόμη κάποια σύγχυση καὶ ἀσάφεια, πὸν δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀνεπαρκῆ γνώση τῶν ιδιοτυπιῶν τῆς κάθε θρησκευτικῆς κοινότητος, καὶ ἀκόμη ἡ ἀνησυχία, μήπως ἡ θρησκεία γίνεϊ διάυλος ἀλλοτρίων πολιτικῶν καὶ ἐθνικῶν ἐπιδιώξεων.

Στὰ ἐπίσημα κείμενα καὶ τὶς διακηρύξεις τῆς συγχρόνου Δημοκρατίας τῆς Ἀλβανίας ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία διασφαλίζεται νομοθετικά. Στὸ νόμο 506 πὸν ψηφίσθηκε τὸ 1993, «Θεμελιώδεις ἐλευθερίες καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα», τὸ ἄρθρο 18 ἀναφέρει: «Ἡ ἐλευθερία σκέψους, συνειδήσεως καὶ θρησκείας δὲν ἐπιτρέπεται νὰ παραβιάζεται. Καθένας μπορεῖ ἐλεύθερα νὰ ἀλλάζει τὴ θρησκεία του ἢ τὶς πεποιθήσεις του καὶ νὰ τὶς ἐκδηλώνει, ἀτομικῶς ἢ ὁμαδικῶς, στὴ δημόσια ἢ ιδιωτικὴ ζωὴ, μὲ λατρεία, διδασκαλία ἢ τελετουργικὲς πράξεις καὶ συμπεριφορὰ»¹⁴.

13. Μουσουλμάνοι σχεδὸν 70 % (55 % Σουννίτες καὶ 15 % Μπεκτασί). Χριστιανοὶ ὑπὲρ τὸ 30 % (20 % Ὀρθόδοξοι καὶ 10 % Ρωμαιοκαθολικοί). Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔναρξη τοῦ διωγμοῦ τῆς θρησκείας (1942), σύμφωνα μὲ στατιστικὲς τῶν ἰταλικῶν ἀρχῶν, σὲ σύνολο 1.106.610 Ἀλβανῶν οἱ Μουσουλμάνοι ἦταν 763.723 (68,9 %), ἀπὸ τοὺς ὁποῖους 599.524 (54,17 %) Σουννίτες καὶ 164.199 (14,83 %) Μπεκτασήδες. Οἱ Ὀρθόδοξοι ἦταν 229.080 (20,7 %) καὶ οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ 113.807 (10,3 %). — *Al. Porovic, L' Islam Balcanique*, ἐνθ' ἀν., σελ. 38. Μερικοὶ ἐκτιμοῦν ὅτι σήμερα οἱ Ὀρθόδοξοι κυμαίνονται γύρω στὸ 23 % καὶ οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ στὸ 12%.

14. Συμπλήρωμα τοῦ Ν. 7491/29.4.1991, «Περὶ Θεμελιωδῶν Συνταγματικῶν διατάξεων», μὲ τίτλο τοῦ νέου κεφαλαίου : «Θεμελιώδεις ἐλευθερίες καὶ ἀνθρώπινα δικαιώματα», Ν. 506/31.3.1993. Βλ. ἐπίσημη ἀγγλικὴ μετάφραση: *Law on a Supplement to the Law No. 7491 dated 29.04.1991, «On principal Constitutional Provisions»*, Tirana, 31.03.1993, No. of the Law 506.

Είναι προφανές ότι ο νόμος υιοθέτησε τη διατύπωση της «Οικουμενικής Διακηρύξεως περί ανθρωπίνων δικαιωμάτων» του Ο.Η.Ε. Σ' αυτή τη γραμμή κινούνται επίσης οι όμιλίες και οι δημόσιες δηλώσεις της πολιτικής ηγεσίας. Βεβαίως, ανάμεσα στους γραπτούς νόμους και στην πραγματικότητα παρατηρείται συνήθως μεγάλη απόσταση· ελπίζουμε όμως ότι θα περιορίζεται με σύντομους ρυθμούς.

Ἡ θρησκευτική πίστη και ἀναζήτηση ἀναδύονται στὴ μετακομμουνιστικὴ ἀλβανικὴ κοινωνία μέσα ἀπὸ πλῆθος πολιτικῶν ζυμώσεων, κοινωνικῶν προβλημάτων, ἔθνικῶν πόθων ἀλλὰ καὶ μιᾶς οὐσιαστικῆς κρίσεως. Ἡ φοβερὴ κάμψη τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου, ἡ οἰκονομικὴ καθίζηση¹⁵, ἀλλὰ καὶ μιὰ προσπάθεια γιὰ ριζικὲς ἀλλαγές εἶναι εὐδιάκριτα στὸ γυμνὸ ὄφθαλμὸ τοῦ παρατηρητῆ. Τὸ κομμουνιστικὸ καθεστῶς ἔχει ἀφήσει πίσω του ὄχι μόνο διοικητικὸς μηχανισμοὺς ἡμιπαράλυτους, ἀλλὰ κυρίως διέβρωσε τὴ νοοτροπία. Ὅλα αὐτὰ συμπαράσφουρον στὴν ἀνέχεια καὶ στέρηση πολλοὺς ἄλλους τομεῖς, ἰδιαίτερα τῆς ὑγείας καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως, ἐνῶ προσφέρουν γόνιμο ἔδαφος γιὰ τὴ σπορὰ διαφόρων θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ τὴν ἀνάπτυξη νέων θρησκευτικῶν δμάδων. Τὴν ποικιλία θρησκευτικῆς προσανατολισμοῦ ἐπηρεάζει καὶ ὁ σύγχρονος ἐξωτερικὸς προσανατολισμὸς τῆς χώρας: ἡ ἔνταξη τῆς Ἀλβανίας στὴν Ἰσλαμικὴ Διάσκηψη ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ προσήλωση στὶς Η.Π.Α. καὶ ἡ ἐπίμονη ἀναζήτηση τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Στὴ μεταβατικὴ αὐτὴ περίοδο παρουσιάζεται μιὰ γενικότερη κρίση στὸ σύστημα ἀξιῶν στὴν ἀλβανικὴ κοινωνία. Κρίση ἐμπιστοσύνης πρὸς διάφορες μορφές ἐξουσίας, ἀβεβαιότητα γιὰ τὸ τί εἶναι ἀθθεντικό. Ἐνῶ παλαιότερα δέσποζαν τὰ συνθήματα ἑνὸς ἀνεδαφικοῦ κολλεκτιβισμοῦ, σήμερα οἱ νέοι βομβαρδίζονται μὲ μὴ-νύματα ἑνὸς ἐγκεντρικοῦ καπιταλισμοῦ. Μιὰ ἰδιότυπη ἐπιφυλακτικότητα δεσπόζει, πὸν ἄλλοτε ἐκφράζεται ὡς ἀπάθεια καὶ ἀδιαφορία, ἄλλοτε ὡς σύνδρομο φνγῆς¹⁶. Σ' αὐτὸ τὸ πνευματικὸ κενό, ὑπάρχει ἡ ἐλπίδα ὅτι οἱ θρησκευτικὲς κοινότητες στὴν Ἀλβανία, καλλιερῶντας τὴν πίστη στὸν Θεὸ καὶ ἀνοίγοντας νέους πνευματικὸς ὁρίζοντες, θὰ μπορέσουν νὰ ἐνισχύσουν τὰ ἠθικὰ ἰδεώδη, τὴν ἐσωτερικὴ πειθαρχία καὶ νὰ τονώσουν τὴν ἀντοχὴ καὶ δημιουργικότητα τοῦ λαοῦ. Ἀλλὰ, βεβαίως, ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ συμβιώσουν ἁρμονικά¹⁷.

15. Βλ. ἔγκυρα στοιχεῖα στὸ *Report on economic assistance to Albania*. — *Parliamentary Assembly Council of Europe*, 8 June 1993 - Doc. 6859.

16. Χαρακτηριστικὰ εἶναι ὁ τίτλος καὶ τὰ στοιχεῖα τοῦ βιβλίου τῶν *Elisabeth et Jean-Paul Champseix, L'Albanie ou la logique du désespoir*, Paris, Ed. La découverte, 1992.

17. "Ἐνα βῆμα ἔγινε ἤδη στὰ Τίρανα στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο «Ἐλευθερία Συνειδήσεως. Βάση γιὰ κοινωνικὴ εἰρήνη» (*Freedom of Conscience. Basis for Social Peace*), μὲ συμμετοχὴ Ἀλ-

Στό πλαίσιο τῆς δυναμικῆς πού διαμορφώνεται μποροῦν νά ὑπάρξουν ἐνδεχομένως οἱ ἀκόλουθες ἐξελίξεις. Πρῶτον, καλλιέργεια θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Κυρίως μὲ τὴν εἰσαγωγή ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἀκραίων φανατικῶν τάσεων. Ἦδη παρατηρήθηκαν μερικὰ τέτοια κρούσματα εἰσαγομένου φονταμενταλισμοῦ. Στό σύντομο πρόλογο τοῦ Κορανίου μὲ μετάφραση καὶ σχόλια στὴν ἄλβανικὴ, πού ἔφθασε ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ σὲ ἓνα ἑκατομμύριο ἀντίτυπα, καὶ τὸν ὁποῖον ὑπογράφει ὁ *Ahmed Raif* (Κάϊρο, 20 Ἰουλίου 1992), ἀναφέρεται: «Ἡ Ἄλβανία ἐλευθερώθηκε ἀπὸ τὴ φωτιά τοῦ κομμουνισμοῦ· αὐτὴ εἶναι ἡ κεφαλὴ τοῦ ἰσλαμικοῦ τριγώνου στὴν Εὐρώπη, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν Ἄλβανία, τὸ Κοσσυφοπέδιο καὶ τὴ Βοσνία-Ἑρζεγοβίνη. Ὁ κομμουνισμὸς προσπάθησε νὰ καταστρέψει κάθε τι πού σχετίζεται μὲ τὸ Ἰσλάμ σ' αὐτὸ τὸ ὠραῖο τρίγωνο... Οἱ Ἄλβανοὶ κατάφεραν νὰ ἐκδιώξουν τὸν κομμουνισμὸ, ὅταν ἀργότερα πρόβαλε στὴ σκηνὴ ὁ καταραμένος διάβολος — ὁ διάβολος τοῦ εὐαγγελισμοῦ στοῦ Χριστιανισμοῦ. Χρειάζεται ὅπωςδήποτε νὰ ἀντισταθοῦμε καὶ νὰ κάνουμε μιὰ σοβαρὴ προσπάθεια μὲ τοὺς ἀδελφούς μας τοῦ μουσουλμανικοῦ αὐτοῦ λαοῦ»¹⁸. Ἐπίσης ὁ σύλλογος «*Rinia dhe Kultura Islame*» (Νεολαία καὶ ἰσλαμικὸς πολιτισμὸς) κυκλοφόρησε, σὲ δεκάδες χιλιάδες ἀντίτυπα, ἀντιχριστιανικὰ φυλλάδια ξένων συγγραφέων ἀκραίων ἰσλαμικῶν τάσεων¹⁹. Ἐλπιδοφόρο εἶναι ὅτι

βανῶν διανοουμένων, θρησκευτικῶν ἡγερτῶν καὶ εἰδικῶν ἀπὸ διάφορες χῶρες τοῦ κόσμου. Τὰ Πρακτικὰ ἐκδόθηκαν στὸν τόμο τοῦ περιοδικοῦ *Conscience and Liberty. International Journal of Religious Freedom*, St. Albans, Herts, M. Βρετανία, 4 (1992), No. 2(8). Εἰδικὸ ἀφιέρωμα: «*Freedom of Conscience in Albania*».

18. *Kur'an-i, Përktim me Komentim. Përktheu dhe komentoi: H. Sherif Ahmeti*, Cairo. *El-Zahra për informacionin arab*, 1992. Ὁ ἐν λόγω πρόλογος τοῦ *Ahmet Raif* δημοσιεύεται ἄλβανικὰ (σελ. 1) καὶ ἀραβικὰ (σελ. 907). Ἡ πολυτελής αὐτὴ ἔκδοση τοῦ Κορανίου πραγματοποιήθηκε μὲ προσωπικὴ χρηματοδότηση τοῦ Πιρίγκιπος *El Velijd bin Tabal bin Abdulaziz Al Saud*, ὁ ὁποῖος «ἔδωσε ἐντολὴ γιὰ τὴ δημοσίευση αὐτῆς τῆς μεταφράσεως μὲ χρέωση τοῦ δικοῦ του, προσωπικοῦ λογαριασμοῦ, δῶρο στὰ ἀδέλφια του, στοὺς μουσουλμάνους τῆς Ἄλβανίας. Ὁ Ἄλλὰχ νὰ τὸν γεμίσει πλοῦσια μὲ τὴν ἀμοιβή του καὶ νὰ τὸν ὀδηγεῖ σ' ἐκεῖνο πού Αὐτὸς θέλει».

19. *Ahmed Didat*, «*Zoti*», *që kurrë nuk ka ekzistuar, Tiranë* (ἄνευ χρονολ.). — *Ahmed Dedat*, *Ç'thote Biblia për Muhamedin (a. s.)*, μετφρ. ἀπὸ ἀγγλ. *Gjergj Bakëllbashi*, Tiranë, 1992. — *Dr. Maneh Hammad al Johani*, *Evertetarrreth Jezusit*, μετφρ. ἀπὸ ἀγγλ. *Albano Qojle*, Tiranë, 1993. — *Hasan Baxhi*, *Dialogu kristiani dhe muslimani*, Tiranë 1993. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ σύλλογο «*Rinia dhe Kultura Islame*», πού ἐξέδωσε τὰ ἀνωτέρω φυλλάδια, καὶ ἄλλες μουσουλμανικὲς ὁμάδες κυκλοφόρησαν παρόμοια βιβλιάρια π.χ. *Ahmed Deedat*, *Aështë Biblia fjala e Zotit?*, μετφρ. ἀπὸ ἀγγλ. *Zija Merepeza*. *Stichting Alouakf Alistami* (χωρὶς ἀναφορὰ τόπου καὶ χρονολογίας). — *Muhamed Kutub*, *Dilematrreth Islamit*, μετφρ. *Sulejman Osmani*, *Ramiz Zekaj*, *International Islamic Relief Organization*, Tiranë, 1993.

υπήρξε άμεση ή αντίδραση τῶν άρμοδίων τόσο τῆς μουσουλμανικῆς ήγεσίας, όσο και τῆς πολιτικῆς, γιά τήν καταστολή αὐτῶν τῶν κρουσμάτων. Στήν εμφάνιση ἐνός ἀναλόγου μικροῦ πυρετοῦ χριστιανικῆς προελεύσεως φάνηκε νά συμβάλλουν ὀρισμένες ἀπό τίς ἀκραῖες προτεσταντικῆς ὀμάδες. Μιά εἰσαγόμενη, λοιπόν, φανατικῆ ροπή παραμένει ἕνα ἐνδεχόμενο.

Ἡ δεύτερη πιθανότητα εἶναι ἡ καλλιέργεια μιᾶς συνειδητῆς ἀντιπαλότητος μέ σιωπηρῆ ἀντιπαράθεση. Χαρακτηριστικότερη ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ εἶδους ἀποτελεῖ ὁ προσηλυτισμός μέ χρησιμοποίηση διαφόρων μορφῶν ἐξουσίας καί δελεασμοῦ ἢ ἡ δημιουργία τεχνικῶν ἐξωτερικῶν ἐμποδίων στήν ἀνάπτυξη μιᾶς πολιτικῶς ἀσθενέστερης θρησκευτικῆς κοινότητος. Ὑπάρχουν πάντοτε παράγοντες πού, μέ βάση τὰ δικά τους ἐνδιαφέροντα καί τόν ἐθνικό ἢ διεθνή προσανατολισμό τους, ἀντιμετωπίζουν τή θρησκεία μόνο ὡς πολιτικο-κοινωνικό μέγεθος καί τήν ἐκμεταλλεύονται.

Τό τρίτο ἐνδεχόμενο εἶναι ἡ σταθεροποίηση μιᾶς ἀνεξίθρησκείας, ἡ δημιουργία κλίματος ἀποδοχῆς τῶν ἄλλων· ἡ ἐξασφάλιση τῆς εἰρηρικῆς συμβιώσεως μέ καλλιέργεια τῶν θετικῶν στοιχείων κάθε θρησκευτικῆς κοινότητος στή διαμορφούμενη ἀλβανική κοινωνία. Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση κινεῖται ἡ Ὁρθόδοξος Ἀυτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας μετὰ τήν ἀνασυγκρότησή της, πού πραγματοποιήθηκε μέ πρωτοβουλία τοῦ Σεπτοῦ Κέντρου τῆς Ὁρθοδοξίας, τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου²⁰.

Β'

ΠΡΟΣ ΕΝΣΥΝΕΙΔΗΤΗ ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ

Τό ὄραμα μιᾶς ἐνσυνείδητης καί δημιουργικῆς εἰρηρικῆς συνπαράξεως βοηθεῖ ἕνα γενικότερο, παγκόσμιο, ἐθνικό κλίμα. Στίς τελευταῖες δεκαετίες, τήν ἐποχὴ ἀκόμη πού ἡ Ἀλβανία ἦταν τελείως ἀπομονωμένη, καλλιιεργήθηκε ὁ διάλογος μετὰ τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, βελτιώθηκαν οἱ σχέσεις ὀρθοδόξων καί ρωμαιοκαθολικῶν καί σέ διάφορες περιοχές τῆς ὑψηλίου ἀναπτύχθηκαν οἱ χριστιανο-ισλαμικοί διάλογοι, μέ στόχο νά μελετηθοῦν ἀπό κοινοῦ παλαιὰ θεωρητικά ζητήματα, ἀλλά καί σύγχρονοι κοινοὶ προβληματισμοί.

Οἱ ριζικότερες ζυμώσεις μέσα στοὺς μουσουλμανικούς καί χριστιανικούς κύκλους σχετικά μέ τήν ἔννοια καί τή σημασία τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» ἔγιναν μετὰ τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο. Στὰ τελευταῖα, λοιπόν, αὐτὰ πενήντα περίπου

20. Βλ. Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου), Ἀρχιεπισκόπου Τιράνων καί πάσης Ἀλβανίας, «Ἡ Ὁρθοδοξία στήν Ἀλβανία σήμερα». Εἰσήρηση στό Διεθνές Συμπόσιο «Eastern Orthodoxy in a Post-Communist World», Πόρτο Καρράς, Χαλκιδική, Σεπτ. 1993.

χρόνια οἱ Ἄλβανοὶ διανοούμενοι ὄλων τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ζώντας στήν αἰχμαλωσία τοῦ ἀθεϊστικοῦ καθεστῶτος δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ συμμετάσχουν σ' αὐτὴ τὴν ἀναζήτηση γιὰ ἀφομοίωση τῶν νέων παραμέτρων τοῦ προβλήματος²¹.

Σήμερα, καθὼς ἡ θρησκευτικὴ συνείδηση καὶ σκέψη ἀναπτύσσονται καὶ πάλι, εἶναι ἐπιβεβλημένο νὰ προχωρήσουμε μὲ βάση τὶς πηγές τοῦ θρησκευτικοῦ μας πιστεύω, ἀλλὰ ἀκόμη καὶ τὴν πιὸ ὄριμη ἐρμηνεία ποὺ ἔχουν προσφέρει οἱ τελευταῖες δεκαετίες στὸ θέμα τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ γενικότερα τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τοῦ ζητήματος τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα στὸ πλαίσιο τοῦ Ἰσλάμ καὶ τοῦ Χριστιανισμοῦ χρειάζεται νὰ ἐπανεξετασθεῖ ἡ διδασκαλία τους γιὰ τὸν ἄνθρωπο.

1. Ἀξίωμα γιὰ τὸ Ἰσλάμ παραμένει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀποτελεῖ ἓνα «σημεῖο» θεϊκοῦ²². Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ κάθε ἀνθρώπου πηγάζει ἀπὸ τὴ φύση του· καὶ ἐδῶ στηρίζεται κάθε περαιτέρω σκέψη περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Στὸ ἀποχαιρετι-

21. Γιὰ τὶς παλαιότερες καὶ νεότερες ἀπόπειρες Ἰσλαμο-χριστιανικοῦ διαλόγου βλ. Ἄ. Γιαννουλάτου, Ἰσλάμ. Θρησκευτολογικὴ ἐπισκόπησης, Ἀθῆναι, Πορευθέντες, 6η ἐκδοση 1993, σελ. 283-286. Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Διάλογος τῶν Χριστιανῶν μὲ τὸ Ἰσλάμ. Μία ὀρθόδοξη ἄποψη. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν τιμητικὸ τόμο: Ἀναφορὰ εἰς μνήμην Μητροπολίτου Σάροδρων Μαξίμου (1914-1985), Γενεῆ, Μητρόπολις Ἑλβετίας, 1989, τόμ. I.

Σχετικὲς πρωτοβουλίες ἔχουν ἀναληφθεῖ τόσο ἀπὸ χριστιανικῆς πλευρᾶς, ὅσο καὶ ἀπὸ μουσουλμανικῆς. Ἐπανελημμένως στὶς τελευταῖες δεκαετίες ἔχουν συναντηθεῖ ἐκπρόσωποι τοῦ Π.Σ.Ε. καὶ τοῦ Βατικανοῦ μὲ ἐκπροσώπους τοῦ Παγκοσμίου Μουσουλμανικοῦ Συνεδρίου (Muslim World Congress), καὶ τοῦ Παγκοσμίου Μουσουλμανικοῦ Συνδέσμου (World Muslim League), γιὰ ἀνταλλαγὴ πληροφοριῶν καὶ ἀπόψεων. Ἐπίσης ὑπῆρξαν διάφορες πρωτοβουλίες Ὀρθόδοξων (Ὀρθόδοξον Κέντρον τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου - Σαμπεζὸ Γενεύης, Ἐκκλησία τῆς Ρωσίας, Θεολογικὲς ὁμάδες τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος). Ἡ διάθεση ὅμως γιὰ διάλογο καὶ συνεργασία δὲν εἶναι κάτι γενικὸ στὸς σύγχρονους χριστιανικοὺς καὶ μουσουλμανικοὺς κύκλους. Σὲ πολλὰς περιπτώσεις, ἀντίθετα, διατηρεῖται ἡ καχυποψία, ἡ ἀντιπαράθεση, ἀκόμη καὶ ἡ ἐχθρότητα. Ἀλλὰ ἡ τάση πρὸς μιὰ ἐδρύτερη προσέγγιση καὶ ἐπικοινωνία ἀδξάνει. Βλ. ἐπίσης S. J. Samartha and J. B. Taylor, eds, *Christian - Muslim Dialogue*, Geneva, W.C.C. 1973. *Secretariat Pro Non-Christianis, Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*, Rome, Ancora 1969. J. B. Taylor, ed., *Christians Meeting Muslims*, Geneva, W.C.C. 1977.

22. Ὁ ἀραβικὸς ὄρος *aya* (σημεῖο) κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ μουσουλμάνου φιλοσόφου Ibn Arabi δηλώνει συγχρόνως τὴ σαφὴ ἀπόδειξη ἐνὸς πράγματος, τὴν καταφανὴ δύναμή του καὶ τὸ ἐμφανὲς σημάδι τῆς παρουσίας του. Βλ. M. D. Ibn Arabi, *Fusus al-Hikam*, traduction française et notes par M. Burckhardt Titus, sous le titre «*La sagesse des Prophètes*», Paris, éd. Albin Michel, 1955.

στήριο προσκύνημά του στη Μέκκα, ο Μωάμεθ τόνισε: «Ὁ ἄνθρωποι! Σᾶς ἔχουμε πλάσει ἀπὸ ἓνα (μόνο) ἄνδρα καὶ μιὰ (μόνο) γυναῖκα καὶ ἀπὸ σᾶς κάναμε λαούς, φυλὲς γιὰ νὰ ἀναγνωρίζουν ὁ ἓνας τὸν ἄλλο. Ὁ πῶς τιμημένοι ἀνάμεσά σας ἐνώπιον τοῦ Ἐλάχ εἶναι ὁ πῶς ἐνάρετος» (Κοράν., κεφ. 49, Τὰ Δώματα, στ. 13). Συγχρόνως ὁμοῦς τὸ Ἰσλάμ τονίζει: Πρῶτον, τὴν κοινωνικότητα τοῦ ἀνθρώπου, τὶς διασυνδέσεις του μὲ τὸ πολιτικό, οἰκονομικὸ καὶ πολιτιστικὸ σύνολο. Καὶ δεύτερον, τὸν ἄμεσο δεσμό καὶ τὴν ἐξάρτησή του ἀπὸ τὸν Θεό, πράγμα πὸ σημαίνει τὴ σχετικότητα τῆς ἀνθρωπίνης θέσεως, τὴν κατάσταση ὑποταγῆς στοῦ θεοῦ θέλημα (*islām*). «Κάθε ἄνθρωπος εἶναι οὐσιαστικὰ δοῦλος τοῦ Θεοῦ, ἐπομένως δὲν ὑφίσταται αὐτόνομη ἀνθρώπινη ἀξία. Ἕνας ἀνθρωπισμὸς ἀποκομμένος ἀπὸ τὸ αἰώνιο, στερημένος ἀπὸ τὴν πνευματικὴ διάσταση, εἶναι ἀκατανόητος γιὰ τὸ Ἰσλάμ, θὰ κινδύνευε νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ θεοποίηση τοῦ ἀνθρώπου», ὑπογραμμίζουν σύγχρονοι μουσουλμάνοι στοχαστές²³. Οἱ πῶς μετριοπαθεῖς, πὸν δὲν ἀποτελοῦν συνήθως τὴν πλειοψηφία, βλέπουν θετικὰ τὶς διακηρύξεις γιὰ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ σύγχρονη δυτικὴ ἔκφραση «δικαιώματα τοῦ ἀτόμου» θὰ μπορούσε, κατὰ τὸν *Ihsan Hamid Al-Mafregy*, καθηγητῆ τῆς Νομικῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βαγδάτης, νὰ μεταφρασθεῖ στοῦ Ἰσλάμ ὡς «ἠθικὸ δικαίωμα τοῦ πολίτου», μὲ τονισμὸ τῆς φυσικῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου... Ὁ ἄνθρωπος ἔχει, σύμφωνα μὲ τὸ Ἰσλάμ μιὰ ἔμφυτη ἀξιοπρέπεια, μιὰ ἠθικὴ ἀξία, τὴν ὁποία οἱ συντάκτες τῆς Διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου ὀνόμασαν «λογικὴ καὶ συνείδηση»²⁴.

Τὴν ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ἀποδέχεται τὸ Ἰσλάμ καὶ γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῶν ἄλλων μονοθεϊστικῶν θρησκειῶν. Σέβεται καὶ προστατεύει τὰ δικαιώματα τῶν μὴ μουσουλμάνων, τῶν *dhimmiis* (προστατευομένων)²⁵. Τὸ Κοράνιο ὀρισμένες φορὲς ἀναφέρεται γενικῶς στοὺς μὴ μουσουλμάνους καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις εἰδικότερα στοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Ἰησοῦ. Στὰ κορανικὰ αὐτὰ ἐδάφια ἄλλοτε διαφαίνεται κάποια συμπάθεια, ἄλλοτε μιὰ σαφῆς ἀντίθεση. Π.χ. «Θὰ ἀνακαλύψεις ὅτι μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ πολυθεῖστες εἶναι ἐχθροὶ ἄσπονδοι τῶν μουσουλμάνων

23. *Nadim oud dine Bammate*, «Destin de l'homme musulman», extrait de la revue *L'âge nouveau*, Paris, No. 66, Octobre 1951.

24. «L'Islam et les droits de l'homme», εἰσήγηση στὴ Διάσκεψη ἐμπειρογνομόνων, *Unesco*, Division of Human Rights and Peace, Bangkok 3-7.12.1979, σελ. 33. Πρὸβλ. *Abdelaziz Benabdallah*, «L'Islam et les droits de l'homme», εἰσήγηση στὴν ἀνωτέρω Διάσκεψη.

25. Σὲ μιὰ παράδοση, ὁ προφήτης φέρεται νὰ δηλώνει προτοῦ πεθάνει: «Διατηρήσετε τὴν προστασία (*dhimma*), πὸν παρεχώρησα στοὺς μὴ μουσουλμάνους ὑπηκόους μου». *Louis Massignon*, «Le respect de la personne humaine en Islam», extrait de la *Revue internationale de la Croix Rouge*, Genève, Juin 1952, σελ. 454.

καὶ ὅτι οἱ καλούμενοι Χριστιανοὶ (*Nasārā*) εἶναι μᾶλλον διατεθειμένοι νὰ ἀγαποῦν τοὺς πιστοὺς (δηλ. μουσουλμάνους)» (Κοράν., κεφ. 5, Ἡ Τράπεζα, στ. 85). Ὁμῶς ἄλλοῦ καταφέρεται ἐναντίον καὶ τῶν μὲν καὶ τῶν δέ: «Ὅσοι πιστοὶ! μὴ συνάπτετε σχέσεις μὲ τοὺς Ἑβραίους, οὔτε μὲ τοὺς Χριστιανούς· αὐτοὶ εἶναι φίλοι ἀλλήλων» (Κοράν., κεφ. 5, Ἡ Τράπεζα, στ. 56). Ἔτσι οἱ κατὰ καιροὺς μουσουλμανικὲς ἀρχὲς εἶχαν τὴν εὐχέρεια μιᾶς ἐρμηφείας ἀνάλογα μὲ τὶς διαμορφούμενες συνθῆκες καὶ τὴ δυνατότητα νὰ ἀποφασίζον ἐκάστοτε τὴν ἐπιθυμητὴ στάση.

Πάντως, ἀκόμη καὶ μέσα στὸ καθαντὸ ἰσλαμικὸ κράτος θεωρητικὰ ἀναγνωρίζονται δικαιώματα στοὺς μὴ μουσουλμάνους, ὅπως: α) ἀτομικὴ ἐλευθερία κινήσεως, ἐμπορίου, ὀργανώσεως τῶν κοινοτήτων τους· β) δικαιώματα σχετιζόμενα μὲ εἰδικούς οἰκογενειακούς καὶ προσωπικούς θεσμούς· γ) ἐλευθερία ὀργανώσεως τόπων λατρείας, σχολείων, διατήρηση θρησκευτικῶν ἀργιῶν²⁶.

Ἡ ἰσλαμικὴ διάθεση γίνεται ἀδυστηρὴ καὶ μὴ ἀνεκτικὴ ἀπέναντι στοὺς πολυθεϊστὲς καὶ τοὺς ἀθέους. Ὀρισμένα κορανικὰ ἐδάφια — ποὺ παραμένουν ὁ ἀναλλοίωτος λόγος τοῦ Θεοῦ — εἶναι καθοριστικά: «Ὅταν παρέλθουν οἱ ἱεροὶ μῆνες, τότε φονεύετε τοὺς πολυθεϊστὲς, ὅπου κι ἂν τοὺς συναντήσετε, αἰχμαλωτίζετε τοὺς, πολιορκώντας τοὺς καὶ ἐνεδρεύοντάς τοὺς. Ἐὰν ὅμως μετανοιώσουν, ἂν ἀρχίσουν νὰ προσεύχονται, ἂν ἐλεοῦν, ἀφήστε τοὺς ἐλεύθερους» (Κοράν., κεφ. 9, Ἡ Μετάνοια, στ. 5).

Ὅσοι κινῶνται ἐκτὸς θρησκευτικῆς πίστεως — καὶ σήμερα στὴν Ἀλβανία εἶναι πολλοὶ — πῶς θὰ ἀντιμετωπισθοῦν; Αὐτὸ εἶναι ἓνα κρίσιμο ἐρώτημα, ἀλλὰ τὸ Ἰσλάμ ἀυτοπροσδιορίζεται ὡς «ἡ θρησκεία τῆς λογικῆς» καὶ ἀσφαλῶς θὰ ἀναζητηθεῖ λογικὴ πρόταση ἀνταποκρινόμενη στὶς σύγχρονες συνθῆκες τῆς ὑφῆλιου.

Ἡ ἡγετικὴ, λοιπόν, τάξη τῶν μουσουλμάνων σουννιτῶν τῆς Ἀλβανίας στὴ νέα ἐπαφὴ τῆς μὲ τὸ παγκόσμιο Ἰσλάμ συναντᾷ δύο τάσεις: τὴν πιὸ ἀπόλυτη - φανατικὴ καὶ τὴν μετριοπαθῆ - διαλογικὴ. Ἡ παράδοση τοῦ Ἰσλάμ στὴν Ἀλβανία ἕως σήμερα κινήθηκε βασικὰ στὴ δεύτερη κατεύθυνση, δείγματα τῆς ὁποίας κυρίως ἀναφέραμε, καὶ ἀσφαλῶς μόνο αὐτὴ μπορεῖ νὰ συμβάλει στὴν εἰρηνικὴ συνύπαρξη. Ὅσο γιὰ τοὺς μπεκτασίδες, οἱ ὁποῖοι συνδυάζουν στοιχεῖα σηιτικῆς ἰσλαμικῆς παραδόσεως, χριστιανικῆς, ἀλλ' ἀκόμη ἰνδικῆς φιλοσοφίας καὶ μυστικισμοῦ, αὐτοὶ ἀνέκαθεν ὑπῆρξαν πολὺ ἐδέλιχοι καὶ ἀνοικτοὶ σὲ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκευτιῶν, καθὼς ἐπίσης καὶ στὶς σύγχρονες ἰδεολογίες.

2. Στὸ δυτικὸ χριστιανικὸ κόσμος, παρατηρήθηκε ἀρχικὰ κάποια ἀντίθεση ἐπι-

26. Γιὰ τὴ θέση τῶν μὴ μουσουλμάνων σὲ μιὰ μουσουλμανικὴ κοινωνία βλ. Π.Γ. Βατικιώτη, Ἰσλάμ καὶ κράτος (μετφρ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ), Ἀθήνα, ΕΛΙΑΜΕΠ, 1991, σ. 95-117.

σήμων ἐκκλησιαστικῶν κύκλων πρὸς τὴ διακήρυξη τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, διότι θεωρήθηκαν προῖόν τῆς οὐμανιστικῆς φιλοσοφίας καὶ ἀντιθρησκευτικῶν τάσεων. Ἐν τῇ συγχρόνως πολλοὶ χριστιανοὶ μελετητὲς προσπάθησαν νὰ θεμελιώσουν θεολογικὰ τὰ δικαιώματα αὐτά. Γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀνθρωπολογία θεμέλιο παραμένει ἀφ' ἑνὸς ὁ στίχος τῆς Π. Διαθήκης, «ἐποιήσαμεν τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα ἡμετέραν καὶ ὁμοίωσιν» (Γεν. 5 : 1), καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ δόγμα τῆς Σαρκόσεως τοῦ θεοῦ Λόγου καὶ ἡ πρόσληψη τῆς καθόλου ἀνθρωπίνης φύσεως ἀπὸ τὸν Χριστό. Ἐδῶ στηρίζονται ἀκράδαντα ἢ ἀντίληψη καὶ βεβαιότητα γιὰ τὴν ἀξιοπρέπεια τοῦ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου.

Ἐν τούτοις, ἡ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἐπὶ ἓνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἦταν ἐναντίον τῶν συγκεκριμένων διακηρύξεων περὶ ἀνθρώπινων δικαιωμάτων²⁷. Ἡ Παπικὴ Ἐπιτροπὴ «Δικαιοσύνη καὶ Εἰρήνη» τὸ 1975 ὁμολογεῖ: «Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ ἀποδοχὴ καὶ ἡ διάδοσις τῶν Διακηρύξεων περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὰ κηρύχθηκαν ἀπὸ τὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸ λαϊκισμὸ, δημιούργησαν δυσκολίες, ἐπιφυλάξεις καὶ κάποτε ἀντίστασις ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν καθολικῶν»²⁸.

Ἡ κοπερνίκιος στροφή γιὰ τὴ Ρωμαιοκαθολικὴ Ἐκκλησία ἔγινε στὶς ἀρχὲς τῆς δεκαετίας τοῦ 1960 μὲ τὴν Ἐγκύκλιο «*Pacem in Terris*» τοῦ Πάπα Ἰωάννου

27. Οἱ ἐπαύοντες θυμοῦνται τὴν ἀντίθετη τοποθέτησις ποὺ εἶχαν οἱ πάπες Πίος β', Πίος γ', Γρηγόριος 16ος καὶ ἀκόμη τὴν ἄμεση καταδίκη τῆς «Διακηρύξεως τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου» τοῦ 1889: «... Ἐγκαθιστοῦν, ὡς δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ στὴν κοινωνία, αὐτὴ τὴν ἀπόλυτη ἐλευθερία, ποὺ ὄχι μόνον ἐξασφαλίζει τὸ δικαίωμα νὰ μὴν ἀνησυχεῖ κανεὶς γιὰ τίς θρησκευτικὰς του ἀπόψεις, ἀλλὰ ποὺ προσέτι παραχωρεῖ τὴν ἄδεια νὰ σκέπτεται, νὰ λέγει, νὰ γράφει καὶ ἀκόμη νὰ ἐκδίδει ἀτιμωρητὶ ἐπὶ θρησκευτικῶν θεμάτων κείμενα ποὺ περιέχουν ὅ,τι ἢ ποὺ ἀχαλίνωτη φαντασία θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσῃ· δικαίωμα τερατώδες ποὺ ἐν τούτοις ἡ Συνέλευσις βρῖσκει ὅτι εἶναι ἀπόρροια τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἐλευθερίας, ποὺ βρῖσκονται στὴ φύση ὅλων τῶν ἀνθρώπων ... δικαίωμα-χίμαιρα ... ποὺ ἀντιβαίνει στὰ δικαιώματα τοῦ ὑψίστου Δημιουργοῦ, στὸν ὅποιον ὀφείλομε τὴν ὕπαρξιν καὶ ὅλα ὅσα κατέχομε...». — Pie VI, *Lettre au Cardinal de la Rochefoucauld*. Βλ. J. Joblin, «L'Eglise et les droits de l'homme: Un regard historique et perspective d'avenir», *Les Droits de l'Homme et l'Eglise. Réflexions historiques et théologiques. Relations présentées à un Colloque international organisé à Rome du 14 au 16 novembre 1988 par le Conseil Pontifical (Justice et Paix)*, Cité du Vatican 1990, σελ. 15.

28. *L'Eglise et les droits de l'homme. Commission Pontificale «Iustitia et Pax»*, 3e ed., Cité du Vatican 1983, 11 (No. 17). Πρὸς καὶ G. Filibeck, *Les droits de l'homme dans l'enseignement de l'Eglise: de Jean XXIII à Jean-Paul II. Recueil de textes du Magistère de l'Eglise catholique de Mater et Magistra à Centesimus Annus (1961-1991)*, Vatican, Libreria Editrice du Vatican, 1992.

23ου και τὸ κείμενο τῆς Β' Βατικανείου Συνόδου, πὸν ἀναφέρεται στὴν Ἐκκλησία και τὸν σύγχρονο κόσμο, τὸ «*Gaudium e Spes*» (1965): «Ὅποιαδήποτε μορφή διακρίσεως εἰς βάρους θεμελιωδῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου —τονίζει—, μὲ βάση εἴτε τὸ φύλο, εἴτε τὴ φυλή, τὸ χροῶμα τοῦ δέρματος, τὴν κοινωνικὴ θέση, τὴ γλώσσα ἢ τὴ θρησκεία, πρέπει νὰ ὑπερνηθῆι, νὰ ἐξουδετερωθῆι, ὡς ἀντιστρατευομένη τὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ» (29,2). «Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἡ Ἐκκλησία, στὸ ὄνομα τοῦ Ἐυαγγελίου πὸν τῆς ἔχει δοθεῖ, διακηρύσσει τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, ἀναγνωρίζει και μεγάλως ἐπιμαῖ τὸ δυναμισμό τῆς ἐποχῆς μας, ὁ ὁποῖος, παντοῦ, δίνει μιὰ καινούργια ὠθηση στὰ δικαιώματα αὐτά...» (41,3), τονίζει τὸ κείμενο²⁹.

Ὁλος σχεδὸν ὁ προτεσταντικὸς κόσμος ὑποστήριξε τὶς διακηρύξεις περὶ δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τὴν πρώτη ἰδρυτικὴ Συνέλευση τοῦ Π.Σ.Ε. —στὸ ὁποῖο σήμερα μετέχει και ἡ Ὁρθόδοξος Ἀποκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἀλβανίας— διαδηλώθηκε ὅτι «ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία εἶναι συνέπεια τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀνθρώπος δημιουργήθηκε ἐλεύθερος ἀπὸ τὸν Θεὸ και συνεπῶς ἡ παραχώρηση τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ ὁποιαδήποτε κυβέρνηση». Οἱ θέσεις αὐτές, πὸν ἀναγγέλλθηκαν στὶς ἀρχὲς Σεπτεμβρίου 1948, ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ τὴν τελικὴ διατύπωση τοῦ κειμένου τῆς Οἰκουμενικῆς Διακηρύξεως τῶν Δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου τοῦ Ο.Η.Ε., πὸν ψηφίσθηκε στὶς 10 Δεκεμβρίου τοῦ ἰδίου ἔτους³⁰. Στὴ διάρκεια τῶν 45 ἐτῶν τῆς πορείας του ὡς σήμερα τὸ Π.Σ.Ε. ἔδειξε ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, δίνοντας ἰδιαίτερη ἔμφαση στὸ θέμα τῆς θρησκευτικῆς ἐλευθερίας (Amsterdam 1948, Evan-

29. J. Joblin, ἐνθ' ἀν., σελ. 13. Ὁ Πάπας Ἰωάννης-Παῦλος 2ος ἔχει ὑπογραμμίσει ὅτι: «Μεταξὺ τῶν θεμελιωδῶν ἐλευθεριῶν, τὶς ὁποῖες ἔχει χροῶς ἡ Ἐκκλησία μὲ σταθερὴ γραμμὴ νὰ ὑπερασπίζεται, βρίσκεται πολὺ φυσικὰ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία. Τὸ δικαίωμα τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκείας εἶναι τόσο στενὰ συνδεδεμένο μὲ τὰ ἄλλα θεμελιώδη δικαιώματα, ὥστε δικαίως νὰ υποστηρίζεται ὅτι ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ κριτήριο γιὰ τὴν τήρηση τῶν ἄλλων θεμελιωδῶν δικαιωμάτων» — G. Filibeck, μνημ. ἔργ., σελ. 343, Β. 252.

30. Ἐνα χροῖον ἀργότερα (1949), στὸ Chichester τῆς Ἀγγλίας στὴν Κεντρικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Π.Σ.Ε. συναποφασίσθηκε ὅτι «ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση και τὸ φρουρὸ πάσης ἄλλης ἐλευθερίας». Γενικότερα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων στὸ χριστιανικὸ, και ἰδιαίτερα στὸν προτεσταντικὸ κόσμο, βλ. J.F. Collange, *Théologie des droits de l'homme*, Paris, Cerf, 1989. *Forms of Solidarity: Human Rights*, Geneva, International Reformed Centre John Knox, 1988. E. Weingartner, *Human Rights on the Ecumenical Agenda*, Geneva, CCIA Background Information 3, 1983. U. Schenner, «Les droits de l'homme à l'intérieur des Eglises protestantes», *Revue d'histoire et de philosophie religieuse* 58 (1978), σελ. 379-397. Βλ. και ἐπομένῃ σημείωση.

ston 1954, New Delhi 1961) και όχι μόνο υποστήριξε, αλλά και ηγήθηκε στον αγώνα για τα ανθρώπινα δικαιώματα σε τοπικό, έθνικό και διεθνές επίπεδο³¹. Και στην περίπτωση της Ἀλβανίας έχει επανειλημμένως λάβει σαφή θέση για την υπεράσπιση τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

3. Σὲ ὅλες τὶς σχετικὲς χριστιανικὲς συζητήσεις, διακηρύξεις καὶ προσπάθειες μετέχει ἐνεργῶς ἀπὸ τὸ 1948 καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία μὲ βασικὸ συντονιστὴ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Στὴ διάρκεια τῆς ἱστορίας της, μὲ τὸ δόγμα, τὴ λατρεία, τὴ δράση της, ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ζεῖ καὶ κηρύσσει ἀδιάκοπα τὴ βιβλικὴ ἀποκάλυψη ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει πλασθεῖ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὀφείλει νὰ κινεῖται πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωση, ὅτι ὁλόκληρη ἡ ἀνθρωπότητα προῆλθε ἀπὸ ἓνα ἀνθρώπινο ζεῦγος ποὺ δημιούργησε ὁ Θεός. Συνεπῶς, ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἀνεξάρτητα ἀπὸ φυλὴ, χροῶμα, γλώσσα, μόρφωση, εἶναι προικισμένοι μὲ τὴν ἀξιοπρέπεια τῆς θεϊκῆς τους καταγωγῆς. Ἐνῶ ἡ δυτικὴ σκέψη τόνισε περισσότερο σὰν χαρακτηριστικὸ τῆς θείας αὐτῆς εἰκόνας τὸ νοῦ, τὴ νόηση καὶ τὴ θέληση, ἡ ἀνατολικὴ θεολογία ἐπεσήμανε ἰδιαίτερα τὸ στοιχεῖο τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀγάπης, θέτοντας σὰν κέντρο ἀναφορᾶς τὴν ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ἁρμονίᾳ ἀγάπη καὶ κοινωνία τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος³².

Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ἐνανθρώπισή Του ἐνώθη μετὰ ὁλόκληρο τὸ ἀνθρώπινο «φύραμα». «Σῶμα δὲ αὐτοῦ (τοῦ Χριστοῦ), καθὼς εἴρηται πολλάκις, πᾶσα ἡ ἀνθρωπίνη φύσις ἤ κατεμίχθη», διευκρινίζει ὁ ἅγιος Γρηγόριος Νύσσης³³. Ἐκτοτε

31. Τὸ Π.Σ.Ε. πῆρε σαφὴ θέση σὲ παραβάσεις τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, ὅπως ρατσισμός (1968), βασιανιστήρια (1977), ἐκτελέσεις χωρὶς δικαστικὴ ἀπόφαση (1982). Ἔνας ἀπὸ τοὺς Γεν. Γραμματεῖς τοῦ Ὁργανισμοῦ αὐτοῦ, ὁ Philip Potter, εἶχε ἐπισημάνει ὅτι «ὅπως ἡ θεολογία γιὰ καιρὸ κάποτε ἐθεωρεῖτο ἡ «βασιλίσις τῶν ἐπιστημῶν», ἔτσι καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐλευθερία ἦταν στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ Π.Σ.Ε. ἓνα εἶδος πρίγκιπος τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». — *Religious Freedom: Main Statements by the W.C.C. 1948-75*, Geneva, W.C.C. 1976. L.S. Swidler, ed., *Religious Liberty and Human Rights in Nations and Religions*, Philadelphia, Ecumenical Press, 1986. N. Koshy, *Religious Freedom in a Changing World*, Geneva, W.C.C. 1992. Τοῦ Αὐτοῦ, «*Religious Liberty*», *Dictionary of the Ecumenical Movement*, ed. by N. Lossky, J.-M. Bonino, J.S. Pobee, T.F. Stranky, G. Wainwright, P. Weble, Geneva, W.C.C., 1991, σελ. 860.

32. A. Yannoulatos, «*Eastern Orthodoxy and Human Rights*», *International Review of Mission* 73(1984), σελ. 455, πρβλ. A. Γιαννουλάτου, Πρὸς Παγκόσμιον Κοινωνότητα. Δυνατότητες καὶ εὐθύναι, Ἀθήναι 1976. Ἀνάπτυον ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴν Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν, τόμ. Κ'.

33. Γρηγορίου Νύσσης, Λόγος εἰς τὸ «Ὅταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα...», *Migne*, P G 44, 1320B. Καὶ σὲ ἄλλο του ἔργο ἐπεξηγεῖ: «... τῷ ἀνθρώπῳ ἀνακραθεῖς καὶ πᾶσαν ἐν ἑαυτῷ τὴν ἡμε-

κάθε άνθρωπος καλεῖται νὰ φθάσει ἐν Χριστῷ, διὰ τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, σὲ κάτι ἀσύλληπτα μεγάλο: νὰ προχωρήσει στὴ θέωση. Ἡ θέωση αὐτὴ δὲν σημαίνει ἔνωση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ἀπρόσιτη θεία οὐσία, ὅπως τὴν φαντάζεται ὁ πανθεϊσμός, ἀλλὰ κοινωνία, μέθεξη στὶς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ἀνάκρση στὴ δόξα Του³⁴. Προσλαμβάνοντας ὁ Χριστὸς τὴν ἀνθρώπινη φύση, χάρισε ἀσύλληπτη ἀξία στὸν ἄνθρωπο, στὸ κάθε ἀνθρώπινο πρόσωπο, σφραγίζοντας ὀριστικὰ τὴν ἐλευθερία καὶ τὴν ἀξιοπρέπειά του.

Μέσα στὰ ἀλλεπάλληλα ρήγματα ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες διχοστασίες ἡ Ἐκκλησία καλεῖται νὰ συνεχίσει ἀδιάκοπα, σὲ κάθε τόπο καὶ χρόνο, τὴ διακονία τῆς «καταλλαγῆς» (2 Κορ. 5 : 18-20), αὐτὴ τὴ συμφιλίωση, παγκοσμίων διαστάσεων, ποὺ πραγματοποίησε ὁ Χριστὸς. Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, ζώντας τὸ μυστήριό τῆς ἐν Χριστῷ Σωτηρίας, τῆς Σαρκόσεως τοῦ Λόγου, τοῦ Σταυροῦ καὶ τῆς Ἀναστάσεως, διακηρύσσοντας τὴν ἀνεξιχνίαστη, «τὴν ὑπερβάλλουσαν τῆς γνώσεως ἀγάπην τοῦ Χριστοῦ» (Ἐφεσ. 3 : 19), ἔχει πάντοτε ὑπογραμμίσει τὴν ἱερότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου, ἀνεξαρτήτως καταγωγῆς, ἐθνικότητος, θρησκείας, ἐνοχῆς ἢ ἀρετῆς. Καὶ κυρίως ἔχει τονίσει τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου νὰ ἀγαπήσει καὶ νὰ ἀγαπηθεῖ, διότι ἔτσι μόνο ὀλοκληρώνεται. «Ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ καὶ ὁ μένων ἐν τῇ ἀγάπῃ ἐν τῷ Θεῷ μένει καὶ ὁ Θεὸς ἐν αὐτῷ» (Ἰω. 4 : 16). Γι' αὐτὸ ἡ κεντρικὴ ὀπτικὴ γωνία, ἀπὸ τὴν ὁποία βλέπει τὴν εὐθύνῃ του ὁ χριστιανὸς στὸ τοπικὸ ἢ παγκόσμιό ἐπίπεδο, ἡ βασικὴ πηγὴ ἐμπνεύσεως καὶ ἐνεργείας παραμένει ἡ ἀγάπη μὲ τὶς ἀπροσμέτρητες διαστάσεις της, ὅπως τὴν ἀποκαλύπτει ἡ μορφὴ τοῦ Χριστοῦ στὴν Ἁγία Γραφή, τὴ χριστιανικὴ θεολογία καὶ ζωή.

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴν προσπάθει νὰ προωθήσει τὴν εἰρηνικὴν συνόπαρξιν ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία στὴν Ἀλβανία, μένοντας σταθερὰ ἀφοσιωμένη στὴν ἀλήθειαν ποὺ ἐνσαρκώνει. Ἡ ἐλευθερία τῆς ἀγάπης δὲν δεσμεύεται ἀπὸ τὶς πεποιθήσεις τοῦ ἄλλου. «Μακάριος ἄνθρωπος ὃς πάντα ἄνθρωπον ἐξ ἴσου ἀγαπήσαι δύναται» (Μάξιμος ὁ Ὁμολογητῆς)³⁵. Ἡ χριστιανικὴ ἀγάπη ἔχει ἐξ ὀρισμοῦ πανανθρώ-

τέραν φύσιν δεξάμενος, ἵνα τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἀνακράσει, συναποθεωθῇ τὸ ἀνθρώπινον, διὰ τῆς ἀπαρχῆς ἐκείνης παντὸς συναγαζομένου τοῦ τῆς φύσεως ἡμῶν φυράματος» — Ἀντιορρητικὸς πρὸς τὰ Ἀπολλιναρίου, Migne, P G 45, 1152 C.

34. Α. Θεοδώρου, Ἡ περὶ θεώσεως τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλία τῶν Ἑλλήνων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μέχρι τοῦ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, Ἀθῆναι 1956. Γ. Μαντζαρίδου, Ἡ θέωσις τοῦ ἀνθρώπου: Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ ὀρθόδοξος παράδοσις, Θεσσαλονίκη 1963.

35. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, Ἐκατοντὰς πρώτη τῶν περὶ ἀγάπης κεφαλαίων, γ', Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν, τόμ. Β., Ἀθῆναι, Ἀστήρ, 41975, σελ. 5.

πινες, παγκόσμιες διαστάσεις. Κανένας φραγμός δὲν μπορεῖ νὰ τὴν ἀναστείλει, οὔτε ἔθνικός, οὔτε θρησκευτικός. Ὅταν ἀποδεχόμαστε τὸν ἄλλο ἄνθρωπο καὶ τὴν ἄλλη κοινότητα μὲ βαθὺ σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τους, χωρὶς τὴν ἀπαίτηση νὰ δεχθοῦν ἀναγκαστικὰ τὶς δικές μας ἀπόψεις, ἔχουμε ἄνεση ἀναστροφῆς μὲ τοὺς ὁπαδοὺς διαφορετικῶν θρησκευτικῶν ἀντιλήψεων, βαθὺ σεβασμὸ στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, προθυμία οὐσιαστικῆς συνεργασίας γιὰ τὴν παγκόσμια ἀποδοχὴ καὶ τὴν ὑπεράσπισή τους³⁶.

Τὴν κοινὴ ὀρθόδοξη συνείδηση συνόψισε εὐγλωττα τὸ 1986 ἡ Διακήρυξη γιὰ τὴν εἰρήνη, τὴ δικαιοσύνη καὶ τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα τῆς Γ' Προσυνοδικῆς Πανορθόδοξου Διασκέψεως. «Οἱ Ὀρθόδοξοι Χριστιανοί», ἀναφέρει μεταξὺ ἄλλων, «ἐπειδὴ ζῶμεν κάθε ἡμέραν τὴν θεῖαν συγκατάβασι, μαχόμεθα ἐναντίον κάθε φανατισμοῦ καὶ μισαλλοδοξίας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν λαῶν. Ἐπειδὴ διακηρύσσομεν συνεχῶς τὴν ἐνανθρώπισιν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν θέωσιν τοῦ ἀνθρώπου, ὑπερασπιζόμεθα τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα δι' ὅλους τοὺς ἀθρώπους καὶ ὅλους τοὺς λαοὺς. Ἐπειδὴ βιοῦμεν τὴν θεῖαν δωρεὰν τῆς ἐλευθερίας μὲ τὸ ἀπολυτρωτικὸν ἔργον τοῦ Χριστοῦ, δυνάμεθα νὰ προβάλωμεν πληρέστερον τὴν καθολικὴν ἀξίαν της διὰ κάθε ἄνθρωπον καὶ λαόν»³⁷.

Συγχρόνως ὁμως μὲ αὐτὴ τὴν αἴσθηση τοῦ χρέους τῆς ἀγάπης χωρὶς σύνορο, στὴν ὀρθόδοξη συνείδηση συνυπάρχουν ἡ ὀδυνηρὴ ἱστορικὴ πείρα ἀπὸ τὶς σχέσεις μὲ ἀνθρώπους ἄλλων θρησκειῶν καὶ ἡ σταθερὴ ἐσχατολογικὴ προοπτικὴ ποὺ μᾶς προφυλάσσουν ἀπὸ τὴν ταλάντευση μεταξὺ ἀπαισιοδοξίας καὶ ἀφελοῦς ὑπεραισιοδοξίας. Ἐχοντας ὑπ' ὄψην τὶς βαθεῖες διακλαδώσεις τοῦ κακοῦ καὶ τῆς ἁμαρτίας μέσα στὴν κοινωνικὴ δομὴ καὶ τὸ ὑπαρκτικὸ κέντρο τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὀρθόδοξος πιστὸς προσπαθεῖ νὰ διατηρεῖ ἕναν ἤρεμο ρεαλισμὸ, ἀτενίζοντας σταθερὰ τὸ αἰώνιο. Δὲν ἀποκλείεται, ἡ ἐξέλιξη τῆς ἱστορίας νὰ διαφεύσει πολλὰ ἀπὸ τὶς ἐλπίδες μας. Τὸ ἐσχατολογικὸ, πάντως, ὄραμα μᾶς βοηθεῖ νὰ μείνουμε συνεπεῖς στὶς ἀρχές μας καὶ μᾶς γεμίζει ἐλπίδα, ἔστω καὶ ἂν καθημερινὰ διαπιστώνουμε μιὰ τάση καὶ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὸ «τέλος», στὸ ὁποῖο προσβλέπουμε, καὶ στὰ χειροπιαστὰ ἱστορικὰ γεγονότα.

Γιὰ νὰ γίνῃ πραγματικότητα τὸ ὄραμα τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων στὴν Ἀλβανία, δὲν ἀρκοῦν, βεβαίως, οἱ γενικὲς διαπιστώσεις

36. *Abp. Anastasios Jannulatos, «Human Rights in the Orthodox Church», Conscience and Liberty. International Journal of Religious Freedom, 4th Year, No. 2(8), Winter 1992, σελ. 75-79.*

37. Περιοδ. Ἐπίσκεψις, τευχ. 369/15.12.1986.

σχετικά με τὸ παρελθὸν καὶ ἡ ἀόριστη αἰσιοδοξία γιὰ τὸ μέλλον. Ἡ παράδοση καὶ ἡ ἱστορική πείρα εἶναι ἀσφαλῶς πολύτιμες, ἀλλὰ δὲν προσφέρονται γιὰ ἀπλή ἀντιγραφή, διότι τὰ σύγχρονα πολιτικο-κοινωνικά δεδομένα καὶ τὰ διεθνή πλαίσια εἶναι διαφορετικά. Θὰ ἀπαιτηθοῦν νέες πρωτοβουλίες, με δημιουργική σκέψη καὶ εὐρύτερη προοπτική. Θὰ χρειασθεῖ ὅλες οἱ θρησκευτικές κοινότητες νὰ ἀναζητήσουν στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς διδασκαλίας τους καὶ στὶς καλύτερες σελίδες τῆς παραδόσεώς τους τὶς ἀρχές μιᾶς ὑγιοῦς ἀνθρωπολογίας, με ἔμφαση στὸν εἰλικρινῆ σεβασμὸ κάθε ἀνθρώπινου προσώπου. Καὶ στή συνέχεια νὰ ἀγωνισθοῦν με τὸ ἦθος τῆς ἡγεσίας καὶ τὴν παιδεία ὄλων τῶν μελῶν τους, γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν ἐπικράτηση αὐτῶν τῶν ἀρχῶν. Ἡ κάθε θρησκεία καλεῖται νὰ ἀναπτύξει ὅ,τι γνήσιο, ὅ,τι καλύτερο, ὅ,τι βαθύτερο καὶ ὠραιότερο διαθέτει καὶ νὰ προσεγγίσει με αὐτὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ γενικότερα τὴν κοινωνία. Καὶ ἀκόμη νὰ τὰ προσφέρει εἰρηνικά καὶ ἐποικοδομητικά γιὰ τὸ εὐρύτερο σύνολο.

Ἡ πραγματοποίηση τῆς εἰρηνικῆς συνυπάρξεως τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, ἀλλὰ καὶ τῶν μὴ θρησκευομένων στὴν Ἀλβανία μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἕνα δεῖγμα γραφῆς, ἕνα προάγγελο τύπου συνυπάρξεως εὐρύτερα στὴ Βαλκανική. Ἡ μόνη δυνατότητα νὰ ζήσει εἰρηνικά ἡ περιοχή μας εἶναι — με πρωτοβουλία τῶν ἰδίων τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων— νὰ γίνεῖ οὐσιαστικά ἀποδεκτὴ ἡ ὑπάρχουσα πολλαπλότητα, νὰ ὑπάρξει εἰλικρινῆς σεβασμὸς τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως κάθε προσώπου καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τῆς κάθε μειονότητος σὲ κάθε χώρα.

Τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι ἀπλῶς ἀνεξιθρησκεία, ἀπλή ἀνοχή, ἀποφυγὴ ἐμπλοκῆς τῆς θρησκείας στοὺς ἐθνικιστικὸς παροξυσμούς, ἀλλὰ κάτι πολὺ θετικότερο: Ἄμωβιαὸς σεβασμὸς καὶ κατανόηση, ἀλληλεγγύη τῶν λαῶν, δημιουργική συνεργασία σὲ κοινὲς ἀνθρωπιστικὲς ἐπιδιώξεις καὶ στὴν ἐπαγρύπνηση γιὰ τὸ οἰκονομικὸν τῆς περιοχῆς. Σταθερὴ προσπάθεια γιὰ κοινωνικὴ ἁρμονία, ἀθθεντικὴ ἔμπρακτη ἀγάπη. «Ὁ ἀγαπῶν τὸν Θεὸν οὐ δύναται μὴ καὶ πάντα ἄνθρωπον ὡς ἑαυτὸν ἀγαπήσῃ»³⁸. Μόνο ἔτσι μένουμε συνεπεῖς στὶς βαθύτερες ἐμπνεύσεις καὶ τὰ βιώματα τῆς πίστεώς μας. Τελική, λοιπόν, πρότασή μας εἶναι: Με τὴν ἐνεργὸ συμβολὴ τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, πορεία πρὸς μία βαλκανικὴ κοινοπολιτεία εἰρήνης καὶ ἀλληλεγγύης, ποὺ ἐξασφαλίζει δικαιοσύνη καὶ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια στὸ κάθε πρόσωπο καὶ στὸν κάθε λαὸ καὶ ὁδηγεῖ πρὸς ἕνα βαθύ, ἀνθρώπινο πολιτισμό.

38. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἐνθ' ἀν., κεφ. ιζ'.